

Dagelijks leven dwangarbeid – De leefomstandigheden van dwangarbeiders in nazi-Duitsland

Kader – aantallen - kerngegevens

Het inzetten van dwangarbeiders in nazi-Duitsland gaat terug tot de jaren '30. Voor het begin van de oorlog was dwangarbeid vooral een strafmaatregel tegen sociale randgroeperingen. Het ging daarbij om zogenaamde 'asocialen', als ook Sinti, Roma en Joden. Bij het begin van de oorlog werd de arbeidsplicht steeds verder uitgebreid. Zo moesten Joden in het kader van de zogeheten 'gesloten arbeidsinzet' vooral in de wapenindustrie werken, meestal tot hun arrestatie door de Gestapo en hun deportatie naar de vernietigingskampen. Hun plaats werd door weggevoerde burgers uit Polen ingenomen.

De dwangarbeid ontwikkelde zich meer en meer tot een massafenomeen: 4.6 miljoen krijgsgevangenen, 8.4 miljoen burgerdwangarbeiders, 1.1 miljoen concentratiekampgevangenen en zgn. 'Arbeitsjuden', en 200.000 strafgevangenen werkten alleen al binnen de grenzen van het Duitse Rijk. In de bezette gebieden kwamen daar nog enkele miljoenen bij, zodat we nu uitgaan van een aantal van ongeveer 26 miljoen dwangarbeiders, zowel mannen als vrouwen. Zij werkten in de landbouw, de oorlogsindustrie, voor gemeenten, voor de middenstand, maar ook voor kerken en in privé huishoudens. Alleen in Berlijn al waren er ca. 3.000 kampen en andere groepslocaties waar dwangarbeiders werden ondergebracht. In de zomer van 1944 was elke vierde arbeider of werknemer in het Duitse Rijk een buitenlandse dwangarbeider.

Zowel in West- als in Oost-Europa ronselden de Duitsers arbeiders uit de burgerbevolking. Onder invloed van de vaak door de Duitse bezetters veroorzaakte slechte leefomstandigheden in eigen land, waren er in het begin ook duizenden vrijwilligers. In de loop der tijd was er echter steeds meer sprake van dwang, niet in de laatste plaats omdat in de bezette landen de verhalen de ronde deden, onder welke omstandigheden de mensen in Duitsland moesten werken. Ook de mensen die in eerste instantie vrijwillig in Duitsland gingen werken, verloren meer en meer hun status als vrijwilliger, onder meer omdat hun arbeidsovereenkomst niet ontbonden kon worden en recht op verlof ingetrokken werd.

Ook ca. 600.000 Nederlanders werden gedwongen in Duitsland te werken. Eén van hen was Piet de Ruiter. Als bijna 19-jarige kantoorbediende moest hij tweeënhalf jaar voor de Akkumulatorenfabrik AG – afgekort AFA – in Hannover werken. Deze tot het Quandt concern behorende fabriek maakte loodaccu's voor onderzeeboten en V2-raketten.

Alom aanwezig

De dwangarbeid voltrok zich voor de ogen van de Duitse bevolking. Vele van de barakkenkampen bevonden zich in woongebieden, zoals bijvoorbeeld het voormalige GBI-Lager 75/76 in Berlijn, waarin zich nu het Dokumentationszentrum NS-Zwangsarbeit bevindt. De buurtbewoners zagen dagelijks, hoe de burgerdwangarbeiders en concentratiekampgevangenen naar hun werk werden gebracht, ze konden vanaf hun balkons op het kampterrein kijken. Ook tijdens het werk kwamen de Duitsers dagelijks dwangarbeiders tegen. Voor de Duitse bevolking was de aanwezigheid van dwangarbeiders de normaalste zaak van de wereld in het leven van alle dag tijdens de oorlog, een gevoel van onrecht was nauwelijks aanwezig.

Een privé 8mm film, die in Berlijn gevonden is en waarvan delen in de vaste tentoonstelling in het Dokumentationszentrum te zien zijn, brengt de alom aanwezige dwangarbeid in beeld. We zien hier voorbijgangers die in een uitspanning in het Berlijnse stadsdeel Lichtenberg van de zon genieten. Op de achtergrond zijn duidelijk de barakken van het Lager voor dwangarbeiders uit Oost-Europa van de firma Knorr-Bremse te zien. In een andere scene van de film loopt een jonge Ostarbeiterin door het beeld, duidelijk herkenbaar aan haar herkenningsteken met de blauwe letters OST.

Leef- en arbeidsomstandigheden

Hoe leefden nu de dwangarbeidsters en dwangarbeiders? Wat weten we over hun werk- en leefomstandigheden? Het kader voor hun behandeling kunnen we halen uit documenten van de autoriteiten die de Arbeitseinsatz organiseerden. Ook in bestanden en archieven van bedrijven vinden we veel informatie over hoe werkgevers deze richtlijnen specifiek hebben vormgegeven.

De behandeling van dwangarbeidsters en dwangarbeiders hing af van hun status en herkomst. In overeenstemming met de nationaalsocialistische rassenideologie stonden Russische krijgsgevangenen en Joodse concentratiekampgevangenen onder aan de ladder. Bij de burgerdwangarbeiders was de behandeling afhankelijk van het land van herkomst en geslacht. In het zogenaamde 'Polen- und Ostarbeiterbesluit' legden de Duitse autoriteiten de discriminatie van Russische en Poolse burgers vast. Voor hen golden slechtere leef- en werkomstandigheden, in het openbare leven moesten zij speciale herkenningstekens dragen. Daarmee moesten zij te allen tijde voor Duitsers herkenbaar zijn.

De situatie voor de Nederlanders was, evenals voor andere West-Europeanen, wat beter. Theoretisch waren zij, voor wat betreft arbeidsomstandigheden en loon, gelijk gesteld met de Duitse arbeiders, in de praktijk werd dat zeker niet altijd nageleefd. Hun hogere status werkte ook buiten werktijd door. West-Europeanen konden zich vrijer bewegen en hadden de mogelijkheid, om hun karige verzorging op de zwarte markt aan te vullen. Sommigen lukte het zelfs om bij mensen thuis onderdak te krijgen. Ondanks dat waren zij, zoals alle andere dwangarbeiders, overgeleverd aan de willekeur van hun werkgever en de autoriteiten.

Huisvesting

Voor de huisvesting van dwangarbeiders waren de werkgevers verantwoordelijk. In de eerste helft van de oorlog ontstonden zogenaamde 'Saallager', gemeenschappelijke onderkomens in danszalen, theaters, hotels of scholen. Meer en meer bouwden bedrijven en rijksinstellingen barakkenkampen. De Fransman François Cavanna, oprichter van het satirisch tijdschrift Charlie Hebdo en voormalig dwangarbeider in Berlijn, schreef daarover in zijn autobiografische roman "Les Russkoffs": "In die tijd was Berlijn overdekt met houten barakken... Op elke kleine open plek in de reusachtige stad hebben zich bruine, met teerpapier overdekte sparrenhouten dozen genesteld. Groot Berlijn, Berlijn met zijn buitenwijken, vormt één groot Lager, een Lager van kilometers lengte, dat zich tussen de vaste gebouwen, de monumenten, de kantoren, de stations, de fabrieken, door slingert."

De wijze van huisvesting, het aantal personen in een barak, of de gezondheidszorg, was ook weer afhankelijk van de status van de dwangarbeider. Ontoereikende voeding en de catastrofale hygiënische omstandigheden, vooral in de Lagers voor Ostarbeiter, leidden ertoe dat steeds meer dwangarbeiders ziek werden en niet meer arbeidsgeschikt waren. In de herfst van 1942 werden de levensmiddelenrantsoenen voor Ostarbeiter officieel verhoogd, maar bleven tot het einde van de oorlog ontoereikend. Ook onder de West-Europese burgerdwangarbeiders berichtten velen over een slechte verzorging.

Terreur en straf

Uit het voorbeeld van de uit Zuid-Holland afkomstige Theo de Jooden blijkt duidelijk, hoe ook westerse dwangarbeiders blootgesteld waren aan willekeur en dikwijls in de molens van Gestapo en justitie terecht kwamen. Zijn biografie is in de vaste tentoonstelling van het Dokumentationszentrum NS- Zwangsarbeit te zien. Als 19-jarige begon De Jooden in 1941 een ingenieursopleiding in Delft. In mei 1943 weigerde hij, zoals vele studiegenoten, een door de Duitse bezetter geëiste loyaliteitsverklaring te tekenen. Daarop werd hij van de universiteit uitgesloten en weggevoerd om als dwangarbeider te werken bij Rheinmetall-Borsig in Berlijn. Hier werkte hij in dag- en nachtdiensten van 12 uur in de oorlogsindustrie. Na een bombardement was de productie van de fabriek sterk teruggelopen. Tijdens een nachtdienst, waarin hij niets te doen had, ging hij liggen slapen, wat verboden was. Hij werd betrapt, en weggevoerd naar een gevangenis en na 11 dagen overgebracht naar een Gestapo werkkamp, een zogenaamd Arbeitserziehungslager. In deze kampen heerste een verscherpt regime. Ze diende vooral ter intimidatie en – als de gedetineerden na enkele weken meestal in slechte gezondheidstoestand weer naar hun oorspronkelijke werkplek terugkeerden – ook als afschrikking. De Jooden verwondde zichzelf tijdens zijn hechtenis met opzet aan zijn voet,

om aan de zware arbeid te ontkomen. Na zijn ontslag in 1944 lukte het hem naar Nederland te vluchten. Tevergeefs diende hij na de oorlog een verzoek tot schadeloosstelling in.

Ook Piet de Ruiter schrijft in zijn dagboek meermalen over de dreiging met een 'Arbeitserziehungslager. Zo schrijft hij op 24 februari 1943 over verscheidene Fransen, die in verband met een oproer in de eetzaal door de bedrijfsbeveiliging gearresteerd werden en overgebracht werden naar het Gestapo Arbeitslager Liebenau. Op 12 juni schrijft hij over de terugkeer van twee Nederlanders uit het Arbeitserziehungslager in Mülheim an der Ruhr, waar ze na een mislukte vluchtpoging naar overgebracht waren: "Droge werd aan zijn hand geopereerd, die helemaal gezwollen was van het scheppen. Droge zag er niet zo slecht uit als Gerrit. Al het haar verwijderd. [...] Gerrit lusteloos. Geestelijk kapot."

De vrijheid van handelen en gedrag van Duitsers ten opzichte van de dwangarbeiders was ondanks beperkende voorschriften groot. Ook de manier en wijze waarop individuele Duitsers met deze voorschriften omgingen, bepaalde het leven van alledag van dwangarbeiders in Duitsland

Bronnen – in het bijzonder de collectie van Piet de Ruiter

Van de werkelijke leefomstandigheden van de mensen in de Lagers ervaren we iets uit interviews, dagboeken en andere egodocumenten van voormalige dwangarbeiders. Het materiaal van Piet de Ruiter is een belangrijk voorbeeld. Slechts zelden vinden wij als historici en tentoonstellingscuratoren op zo'n goede bron van dagboeken, foto's en documenten als in dit geval. Piet de Ruiter laat ons deelnemen aan het leven in het Lager, aan zijn gevaarlijke werk, aan alledaagse kleinigheden en bijzondere gebeurtenissen. Minutieus beschrijft hij de voorvallen in het Lager en in de fabriek.

Wat Piet de Ruiter's verzameling echter zeer bijzonder maakt, is de aanvulling van deze beschrijvingen met foto's. We zien hier ook Ostarbeiterinnen, waarmee hij contact had en wier levens- en arbeidsomstandigheden hij beschrijft. Bijzonder waardevol uit historisch oogpunt zijn de foto's die de Ostarbeiterinnen in hun werkkleding laten zien. Zulke afbeeldingen zijn extreem zeldzaam. Dikwijls vormen de foto's zelfs een aanvulling op zijn dagboekantekeningen.

In januari 2015 kon ik samen met een Nederlands sprekende collega en een filmteam Piet de Ruiter in Groningen bezoeken en hem interviewen over zijn levensgeschiedenis. Een deel van het interview, enkele foto's en het pasje van de accufabriek van Piet de Ruiter zijn thans te zien in het Dokumentationszentrum NS-Zwangsarbeit in Berlijn in de tentoonstelling "Batterien für die Wehrmacht", die zich vooral richt op de dwangarbeid binnen de tot het Quandt-concern behorende Pertrix accufabriek. Piet de Ruiter's biografie is hier representatief voor het grote aantal dwangarbeiders in de andere bedrijven van het concern. Alles bij elkaar werkten ongeveer 51.000 tot 57.000 burgers, krijgsgevangenen en gevangenen uit concentratiekampen voor de firma's AFA, DWM en hun talrijke dochterondernemingen.

Het boek

Het boek "Dwangarbeider 3257", waarvan wij nu het verschijnen viëren, vormt een belangrijke getuigenis over dwangarbeid in nazi-Duitsland. Het werpt licht op de lang onderbelichte geschiedenis van de Nederlandse burgerdwangarbeiders en hun leef- en werkomstandigheden in de fabrieken en Lagers. We komen voor de eerste keer iets te weten over de oorsprong van persoonlijke herinneringsfoto's uit de Lagers, waarvan weliswaar veel bewaard zijn gebleven, maar waarvan we de ontstaansgeschiedenis niet kenden. Zo liggen in het archief van Memorial Moskou honderdduizenden brieven van voormalige Ostarbeiter, die voor een deel foto's uit de Lagers bevatten, zoals we die ook uit de verzameling van Piet de Ruiter kennen: Ostarbeiterinnen, vaak in zondagse kleding, die glimlachend voor barakken of bossages poseren en hun verwanten daarmee duidelijk willen maken: "maak je geen zorgen om mij, met mij gaat het goed". Steeds weer vroegen we ons af, hoe deze foto's tot stand gekomen zijn, wie ze gemaakt heeft en hoe ze in het bezit van de Ostarbeiterinnen zijn gekomen. Piet de Ruiter geeft deze persoon van 'Lagerfotograaf' nu een gezicht. Hij vertelt in zijn dagboek, hoe hij aan de camera is gekomen, hoe hij de "Russische meisjes" fotografeerde, hoe zij hem belaagden om meer foto's te maken, hij meerdere afdrucken van de foto's liet maken en die uitdeelde. Hij beschrijft daarmee ook een ander thema: het contact

tussen dwangarbeiders van verschillende nationaliteiten onderling – een contact, dat weliswaar door de Duitse autoriteiten niet graag gezien werd, maar wat niet volledig tegengegaan kon worden. Hij bericht over liefdesrelaties tussen Nederlanders en Ostarbeiterinnen en van de ongelijke behandeling van de verschillende nationaliteiten en groepen door de Duitsers. De dagboekantekeningen, foto's, documenten en brieven, die in het boek samengebracht zijn, geven ons de mogelijkheid, diep in deze geschiedenis te duiken. De historische inleiding en het nawoord, waarmee Peter, Anneke en Ronald de Ruiters, evenals Hester ten Hoopen met grote kennis van zaken de schriftelijke en fotografische tijdsdocumenten van een context voorzien, helpt de lezer de belevenissen en beschrijvingen van Piet de Ruiters een plaats te geven en te begrijpen. Piet de Ruiters geschiedenis is representatief voor de ongeveer 600.000 Nederlandse burgerarbeiders, die tot nu toe in het collectieve gedachtengoed aan de Tweede Wereldoorlog nauwelijks aandacht kregen. Het is te wensen, dat dit belangrijke en bijzondere boek door een brede publiciteit de nodige aandacht krijgt en aanzet tot nadere bestudering van de geschiedenis van de Nederlandse dwangarbeiders.

Tenslotte wil ik graag mijn dank uitspreken. Allereerst aan de familie De Ruiters voor de uitnodiging om hier te mogen spreken en in het bijzonder aan Ronald, dat hij de geschiedenis van zijn vader naar Berlijn gebracht heeft. Het meest echter ben ik Piet de Ruiters dankbaar, dat hij zijn herinneringen met ons gedeeld heeft en dat wij zijn verhaal nu in Berlijn vertellen mogen. De ontmoeting met jou, Piet, is een groot geschenk. Veel dank daarvoor.